

ساخت پرسش‌نامه انسان کامل بر اساس منابع اسلامی؛ با تأکید بر الگوی انسان کامل

bashiri@qabas.net

hamidrafi2@gmail.com

saedsalari110@gmail.com

ابوالقاسم بشیری / استادیار گروه روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

حمید رفیعی هنر / استادیار پژوهشکده اخلاق و معنویت، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

سعید سالاری مقدم / دانشجوی دکتری روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۰۲ - پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۸

چکیده

هدف این پژوهش، ساخت پرسش‌نامه انسان کامل، بر اساس الگوی انسان کامل، در منابع اسلامی بود. روش تحقیق، به دو شیوه توصیفی و پیمایشی بود. برای سنجش روایی محتوایی این پرسش‌نامه، در دو مرحله ابتدا از شاخص روایی محتوا (CVI)، برای بررسی مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌ها و نسبت روایی محتوا (CVR)، برای بررسی گویه‌ها مطابق با نظر کارشناسان متخصص، در امور دینی و روان‌شناسی استفاده شد. نتیجه بررسی روایی سازه، به شیوه تحلیل عاملی با ارزش ویژه بیش از ۰/۳، استخراج ۶ عامل با بار عاملی بالاتر از ۰/۳ بود که در مجموع، ۳۵/۴۲۵ درصد واریانس کل پرسش‌نامه را تبیین کردند. عوامل به‌دست‌آمده عبارت بودند از: عامل اتکا به خدا، قناعت‌ورزی، خداپاوری، خودمهارگری، جامعه‌گرایی و شجاعت. برای بررسی اعتبار پرسش‌نامه، ضریب آلفای کرونباخ، در دو مرحله آزمایشی و نهایی به ترتیب، ۰/۸۵۹ و ۰/۸۵۶ و ضریب آلفای عوامل پنج‌گانه، همگی بالاتر از ۰/۶۴۲ بود. همبستگی بین دونیمه پرسش‌نامه نیز برابر با ۰/۵۸ بود. از این پرسش‌نامه، می‌توان در سنجش ویژگی‌های مثبت و متعالی انسان و پژوهش در حوزه روان‌شناسی مثبت‌گرا، همچنین، کار در محیط‌های تربیتی برای خودشناسی و تشخیص میزان نزدیکی به کمال استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: انسان کامل، فضیلت‌ها، روان‌شناسی مثبت، تحلیل عاملی، کمال.

انسان در وجود مادی خود خلاصه نمی‌شود و حیوان اقتصادی، حیوان سیاسی، حیوان اجتماعی و حتی حیوان ناطق نیست، بلکه آنچه ماده‌گرایان می‌شناسند، بخش کوچکی از انسان است (عسلی، ۱۳۸۹). از این رو، تاریخ ادیان، مذاهب و نظام‌های فکری، بیانگر این است که مکاتب فکری، به دنبال معرفی، شناخت و رساندن انسان، به بالاترین درجات کمال بوده‌اند (بشیری، ۱۳۸۸). بر این اساس، اندیشمندان به بیان ویژگی‌های چنین انسانی پرداخته‌اند، همچون *افلاطون*، که انسان کامل را فیلسوف می‌دانست، کسی که بیش از همه دوستدار علم و حکمت، شجاعت، راستی، دوستی، اعتدال و دارای سرعت فهم و حافظه قوی است (نصری، ۱۳۷۶، ص ۱۴۰). همچنین، *ارسطو*، انسان کامل را انسان بزرگوار می‌داند که اهل خیر، اعتدال، دوستدار حقیقت، صریح، بلندهمت و لایق امور خطیر است (همان، ص ۱۴۵). *پانیشادها*، کمال انسان را در اتصال با برهمن یا رستگاری روح از بدن و آزادی انسان از قید زمان و مکان و اتصال به ابدیت، دانستن اینکه همه چیز اوست و او باطن همه امور است، می‌داند (مخزن موسوی، ۱۳۹۳، ص ۷۰). از دیدگاه *پیکور*، انسان کامل کسی است که علاوه بر اینکه به خدایان و تقدیر اعتقادی ندارد، از مرگ هم نمی‌ترسد؛ به کیفیت زندگی توجه دارد، نه کمیت آن؛ خلوت‌گزین است و تنهایی را بر همه چیز ترجیح می‌دهد؛ علاقه به زندگی در زمان حال دارد و هیچ مسئولیتی در برابر جامعه احساس نمی‌کند (برن، ۱۳۸۳، ص ۷۵).

در دین اسلام نیز به کمال و تحقق آن، در انسان توجه فراوانی شده است. به طوری که هدف از خلقت انسان، رسیدن به کمال معرفی شده است (مکارم‌شیرازی و همکاران، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۳۹۶). به علاوه، بر اساس آموزه‌های دینی و عرفانی، پس از توحید و خداشناسی، شناخت انسان کامل، از مهم‌ترین وظایف دینی و اساسی‌ترین برنامه علمی و معرفتی در حوزه معرفت انسانی و الهیاتی به‌شمار می‌رود. از این رو، امام صادق علیه السلام به زور این دعا را تعلیم فرمود:

خداوند! خودت را به ما بشناسان، که اگر تو خود را به ما نشناسانی، ما نمی‌توانیم تو را به خوبی بشناسیم. خداوند! پیامبرت را به ما بشناسان، که اگر تو او را به ما نشناسانی، ما هرگز پیامبرت را نخواهیم شناخت. خداوند! حجت خود را به ما بشناسان، که اگر او را به ما نشناسانی ما در دین‌داری خود به بی‌راهه خواهیم رفت (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۴۹).

از این آموزه متعالی، به روشنی به دست می‌آید که اساس معرفت دینی انسان بر شناخت توحید و انسان کامل (پیامبر و ائمه علیهم السلام) استوار است (صادقی‌ارزگانی، ۱۳۸۸، ص ۲۰). از سوی دیگر، در آموزه‌های دینی از انسان کامل، به عنوان سرمشق زندگی آدمیان یاد شده است. برای مثال، در قرآن کریم آمده است: به یقین، رسول خدا صلی الله علیه و آله برای شما سرمشقی نیکوست. در جای دیگر، با الگو دانستن حضرت ابراهیم علیه السلام و مؤمنان، به او می‌فرماید: به یقین، ابراهیم و کسانی که با اویند، برای شما سرمشقی نیکو هستند (ممتحنه: ۴). امیر مؤمنان علی علیه السلام نیز در نامه‌ای می‌فرماید: «آگاه باشید که هر پیروی را پیشوایی است که به او اقتدا می‌کند و از نور دانش او روشنایی می‌گیرد» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۵). بنابراین، بحث از انسان کامل و شناخت ساحات وجودی او، از این جهت نیز اهمیت دارد که شناخت او،

در واقع آشنایی با الگو و اسوه حسنه در زندگی است. پس کسی که می‌خواهد در مسیر کمال، رشد و شکوفایی حرکت کند، باید انسان کامل را به‌عنوان سرمشق زندگی به‌خوبی بشناسد. بدون شناخت او، هرگز نخواهد توانست به کمال مطلوب خویش برسد (صادقی‌ارزگانی، ۱۳۸۸، ص ۲۰).

از این‌رو، اندیشمندان اسلامی نیز به انسان کامل و ویژگی‌های آن توجه کرده‌اند. اصطلاح «انسان کامل» را اولین بار ابن‌عربی (۶۳۸-۵۵۹ ق) به کار برد. وی در اولین فصل از فصوص‌الحکم، یعنی فصل آدمی این اصطلاح را مطرح کرده است و در کتاب *فتوحات* خود بارها آن را به کار برده است. او در تعریف انسان کامل می‌گوید:

انسان کامل کسی است که به نظر عرفا به عالی‌ترین مقامات معنوی رسیده، جامع جمیع عوالم الهیه و کونیه گردیده است و مجلای تمام‌نمای همه صفات و کمالات الهیه و بالاخره خلیفه خداوند بر روی زمین است و حجت اوست (ابن‌عربی، ۱۴۱۸ ق، ص ۵۲۳).

همچنین، انسان کامل از دیدگاه *عزیز‌الدین نسفی* (۶۸۵-۶۲۰ ق)، انسانی است که از گفتار نیک و اخلاق نیک و دانش، به حد کمال برخوردار است. چنین انسانی هم در شریعت و طریقت و هم در حقیقت کامل است. انسان کامل، همواره در عالم یکی است. هرگاه که از دنیا رود، دیگری به‌جای وی می‌نشیند، تا عالم بی‌دل نباشد؛ چراکه انسان کامل دل عالم است. انسان کامل، موجودی است که همه حقایق عالم را همان‌گونه که هست می‌داند (نسفی، ۱۳۵۲، ص ۱۰). از دیدگاه *صدر‌المآلهین* نیز مهم‌ترین ویژگی انسان کامل، انس او با خداست. وی به مناجات و شب‌زنده‌داری سخت علاقه‌مند است. در خلال عبادت، تمام وجودش مستغرق در ذات الهی است و هیچ لذتی برای او، به اندازه لذت عبادت گوارا نیست. این فرد به فریاض و نوافل اهتمام و التزام دارد. در همه عبادت‌ها و حرکت‌ها و سکون‌هایش، در جست‌وجوی نزدیک شدن به خداست. عاشق خداست و به چیزی جز او عشق نمی‌ورزد. مرگ را دوست دارد؛ چراکه مرگ راه وصول به لقای حق است. دوستدار علم و علماست و نسبت به خلق مهربان و خوش‌رفتار است (صدر‌المآلهین، ۱۳۶۳، ص ۸۵). همچنین، شهید مطهری در تعریف انسان کامل چنین می‌گوید: «انسان کامل، کسی است که تمام ابعاد وجودی و ارزش‌های انسانی‌اش، به صورت هماهنگ در حد اعلا رشد کرده باشد و آخرین قلّه بلند انسانی را فتح کرده باشد» (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۲۴).

پژوهش درباره انسان کامل، علاوه بر اینکه در عرفان و اخلاق طرفداران زیادی دارد، در روان‌شناسی هم مورد توجه قرار گرفته است. روان‌شناسان، که درصدد کشف قواعد حاکم بر رفتار و فرایندهای روانی هستند، یکی از دغدغه‌های خود را شناسایی و پرورش انسان‌های نخبه می‌دانند (لوپز و اسنایدر، ۲۰۰۷، ص ۴). یکی از موضوعاتی که در روان‌شناسی و تعلیم و تربیت مورد توجه قرار گرفته است، انسان و رشد، کمال و سعادت اوست. هدف تعلیم و تربیت، پرورش انسان‌هایی است که در طی حیات خویش، سیر تکاملی رشد روحی، روانی و عاطفی را به خوبی طی کنند، بتوانند به مراتب و درجات کمال دست یابند (باقری، ۱۳۸۸، ص ۱۲۱).

به همین ترتیب، روان‌شناسان نیز دربارهٔ انسان کامل و ویژگی‌های آن، نظراتی مطرح کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، اریک فروم انسان نمونه و ایدئالی را که ترسیم می‌کند، انسانی که خودانگیخته است، انسانی که از ایثار و مشارکت، نه مال‌اندوزی لذت می‌برد، به زندگی و کلیه مظاهر آن عشق می‌ورزد. در مسیر کاهش حرص، نفرت و توهم کوشش می‌کند. ظرفیت عشق‌ورزی و تفکر انتقادی خود را گسترش می‌دهد. از خودشیفتگی و پذیرش محدودیت‌های اسفبار پرهیز می‌کند. رشد خود و همنوعان خویش را به‌عنوان هدف عالی زندگی انتخاب می‌کند. نسبت به این موضوع، که برای رسیدن به اهداف متعالی، انضباط ضروری است، آگاه است. دیگران را فریب نمی‌دهد و از دیگران فریب نمی‌خورد. خود را می‌شناسد و با تمامی زندگی احساس وحدت دارد. کارل راجرز، دیگر روان‌شناسی است که انسان کامل را معادل انسان با کنش کامل می‌داند و طبق نظر او، تبدیل شدن به انسانی با کارکرد کامل، هدف نهایی مطلوب رشد روان‌شناختی و تکامل اجتماعی است. راجرز، ویژگی‌های انسان کامل را چنین بیان می‌کند: عزت‌نفس، خودارزیابی، هماهنگی خویشتن، عاطفی بودن، نداشتن حالت دفاعی، گشودگی در برابر تجربه، زندگی هستی‌دار، اعتماد به ارگانسیم خود، آزادی انتخاب، تصمیم‌گیری و مسئولیت‌پذیری، اجتماعی بودن، خلاقیت، زندگی پویا و پرمعنا (بهشتی و ناظمی، ۱۳۸۹). طبق دیدگاه مزلو، چنین انسانی انسان خودشکوفاست که ویژگی‌های آن عبارتند از: ادراک بسیار کارآمد از واقعیت، پذیرش خود، دیگران و طبیعت به‌طور کلی، خودانگیختگی، سادگی و طبیعی بودن، تمرکز بر مشکلات به‌جای تمرکز بر خود، گرایش به تنهایی، احساس درک تازه و مداوم، داشتن تجربه عارفانه و معنوی، داشتن علاقه اجتماعی، روابط بین فردی صمیمانه و عمیق، خلاق بودن، ساختار منش دموکراتیک، مقاومت در برابر فرهنگ‌پذیری (شولتز، ۱۳۶۲، ص ۵۲).

در این راستا، روان‌شناسان در ساخت ابزارهای سنجش، به تهیه ابزارهایی برای اندازه‌گیری ویژگی‌های چنین انسانی پرداخته‌اند؛ از جمله پرسش‌نامه خودشکوفایی شوستروم (Shostrom) (۱۹۸۳)، که برگرفته از آثار برخی محققان همانند پرلز (Perls) (۱۹۵۱)، مزلو (۱۹۶۲)، فروم (۱۹۵۶)، هورنای (Horney) (۱۹۵۰)، راجرز (۱۹۶۱) و ایلیس (Ellis) (۱۹۶۲) می‌باشد. همچنین، پرسش‌نامه خودشکوفایی دیوید لستر (۱۹۸۳)، که به دنبال سنجش هرم نیازهای مزلو و سطح رضایت افراد بود. این پرسش‌نامه، دارای پنج بُعد نیازهای زیستی، امنیت، تعلق، احترام و خودشکوفایی بود که هر بُعد شامل ده سؤال می‌شد. همچنین می‌توان به مقیاس شکوفایی استعداد لفرانکوئیس (Lefrancois) و همکاران (۱۹۹۷)، شاخص کوتاه خودشکوفایی جونز و کرنال (۱۹۸۸)، سامرلین و باندریک، پرسش‌نامه ارزش‌های فعال در رفتار مارتین سلگمن و همکاران (۲۰۰۲) اشاره کرد. این پرسش‌نامه‌ها، وابسته به فرهنگ هستند و مبنایی غیراسلامی دارند. از این‌رو، نیاز به ابزاری برای سنجش ویژگی‌های انسان کامل، بر اساس اندیشه اسلامی احساس می‌شود. اما بر اساس بررسی‌های محقق در ایران، تنها یک پرسش‌نامه محقق‌ساخته خودگزارش‌دهی صالحی و همکاران (۱۳۹۲) بدین منظور وجود دارد که این فرم، نه تنها خودگزارش‌دهی است، بلکه در فرایند ساخت، استنادها به منابع، نمره‌گذاری و روایی خود دارای ابهام است. از این‌رو، تلاش برای ساخت ابزاری مناسب و مطابق با فرهنگ اسلامی، ضروری به نظر می‌رسد.

یکی از پژوهش‌هایی که با رویکرد روان‌شناختی انجام گرفته است، پژوهش بشیری (۱۳۸۹)، با عنوان «الگوی انسان کامل با رویکرد روان‌شناختی» است که محقق در آن، به تبیین الگوی انسان کامل با توجه به شخصیت پیامبر اکرم ﷺ پرداخته است. سپس با رجوع به قرآن و سنت، ویژگی‌های شخصیتی پیامبر اکرم ﷺ را شناسایی و مورد تحلیل روان‌شناختی قرار داده است. نویسنده از ترکیب روش‌های کیفی، همانند تاریخی، شرح‌حال‌نگاری، تفسیری، پژوهش موردی و روش تحلیل عقلی استفاده کرده است. وی با در نظر گرفتن تمامی ابعاد انسان و تبیین هر یک از ابعاد آن و تبیین کمال انسان، به معرفی مصداق عینی الگوی انسان کامل پرداخته است که این مصداق، پیامبر اکرم ﷺ می‌باشد. در نهایت نیز، ویژگی‌هایی را برای این انسان کامل بیان می‌کند.

با توجه به آنچه گذشت، هدف این پژوهش، ساخت ابزاری برای سنجش فضیلت‌های انسان، بر اساس پژوهش بشیری (۱۳۸۹) می‌باشد که این تحقیق مطابق با ویژگی‌های استخراج شده در پژوهش ذکر شده، به دنبال تبدیل این ویژگی‌ها به مؤلفه‌های روان‌شناختی و در نهایت، ساخت پرسش‌نامه‌ای برای سنجش فضیلت‌هایی است که در افراد وجود دارد.

در ادامه، این پژوهش درصدد پاسخگویی به این سؤال است که آیا مؤلفه‌های انسان کامل در الگوی انسان کامل (بشیری، ۱۳۸۹)، از روایی صوری، ملاکی، سازه و اعتبار لازم برخوردارند؟

روش پژوهش

از آنجاکه یکی از اهداف این پژوهش، به دست آوردن دیدگاه اسلام در آیات و روایات درباره مؤلفه‌های انسان کامل است، در اینجا بر اساس طبق روش کیفی تحلیل محتوا، با مراجعه به آیات و روایات و الگوی انسان کامل با رویکرد روان‌شناختی (بشیری، ۱۳۸۹)، دیدگاه اسلام مشخص می‌شود. از سوی دیگر، از آنجاکه هدف نهایی این پژوهش، ساخت یک پرسش‌نامه در زمینه انسان کامل است که مستلزم ارزیابی روایی و اعتبار آن به صورت میدانی است، روش تحقیق در بخش دوم پژوهش، «زمینه‌یابی» (پیمایشی) خواهد بود.

جامعه آماری این پژوهش عبارتند از: دانشجویان رشته‌های علوم انسانی مقطع کارشناسی دانشگاه آزاد واحد قم، دانشجویان دانشگاه پیام‌نور و طلاب حوزه علمیه قم، در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۶، با حجم ۱۱۰۰۰ نفر می‌باشند. نمونه‌گیری به روش تصادفی طبقه‌ای انجام شد. حجم نمونه، ۳۷۰ نفری پژوهش (۱۵۰ طلبه و ۲۲۰ دانشجو)، در جدول ۱ ارائه شده است که بر اساس آزمون کفایت نمونه‌برداری، این تعداد نمونه برای تحلیل عاملی معنادار است، به‌طوری‌که در آزمون *بارتلت*، شاخص کفایت نمونه‌برداری برابر با ۰/۷۹ بوده و در نتیجه، حجم نمونه مورد نظر برای تحلیل عوامل، مناسب است.

جدول ۱. توزیع فراوانی آزمودنی‌ها بر اساس موقعیت تحصیلی

محل تحصیل	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
حوزه علمیه قم	۱۵۰	۴۰/۵۵	۴۰/۵۵
دانشگاه آزاد	۱۲۰	۳۲/۴۳	۷۲/۹۸
دانشگاه پیام‌نور	۱۰۰	۲۷/۰۲	۱۰۰
جمع	۳۷۰	۱۰۰	

در جدول ۱، طبقات و میزان درصد هر یک ارائه شده است. چنانچه مشاهده می‌شود، ۴۰/۵۵ درصد آزمودنی‌ها طلبه و ۲۷/۰۲ درصد در دانشگاه پیام‌نور بودند.

میانگین سنی شرکت‌کنندگان در این پژوهش، ۲۶/۲۱ سال و ۷۱/۶ درصد افراد مرد و ۲۸/۴ درصد آنها زن بودند. همچنین، در بین شرکت‌کنندگان، ۸۱/۳۶ درصد دارای تحصیلات لیسانس، ۱۴/۵۴ درصد فوق‌لیسانس، ۴/۱ درصد دکتری بودند و از این بین، ۱۰/۶۶ درصد دارای پایه هفت، ۱۳/۳۴ درصد پایه هشت، ۴۲ درصد پایه نه، ۲۷/۳۳ درصد پایه ده و ۶/۶۷ درصد درس خارج بودند. همچنین ۴۵/۵ درصد متأهل و ۵۴/۵ درصد مجرد بودند.

ابزار پژوهش

پرسش‌نامه انسان کامل خودگزارش‌دهی: این پرسش‌نامه توسط صالحی و همکاران (۱۳۹۲)، بر اساس نظرات کارشناسان و متخصصان و دانشجویان روان‌شناسی ساخته و اجرا شد. این پرسش‌نامه، از ۴۲ ویژگی با مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای از نمره ۱ تا ۵ تشکیل شده است، که شامل چهار بُعد (معنوی، عقلانی، اخلاقی و عاطفی) می‌باشد. اعتبار این پرسش‌نامه، مطابق با آزمون آلفای کرونباخ ۰/۹۶ گزارش شده است.

پرسش‌نامه انسان کامل بر اساس منابع اسلامی

مراحل ساخت پرسش‌نامه به شرح ذیل است:

۱. شناسایی مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌های انسان کامل: از آنجاکه ساخت این پرسش‌نامه، بر اساس الگوی انسان کامل (بشیری، ۱۳۸۹) می‌باشد، برای به‌دست آوردن مؤلفه‌های انسان کامل، مطابق با الگوی معرفی شده عمل شد. در الگوی مزبور پیامبر اکرم ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام، به‌عنوان انسان کامل معرفی شده‌اند. از این‌رو، محقق برای به‌دست آوردن خصیصه‌های الگوهای مطرح شده، مطالعه گسترده‌ای در حوزه معارف اسلامی و به‌خصوص در سیره زندگی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم انجام داد تا مفاهیم اساسی معرف این الگو در حوزه‌های گوناگون را به‌دست آورد. بر این اساس، مطابق با طبقه‌بندی ابعادی، الگوی انسان کامل در قالب مؤلفه‌های شناختی، رفتاری و انگیزشی - عاطفی دسته‌بندی شد و هریک از ویژگی‌های انسان کامل، در این ابعاد سه‌گانه قرار گرفت. برای بررسی روایی محتوای پرسش‌نامه به دو شیوه عمل شد.

۲. ارزیابی شاخص روایی محتوایی (CVI) مؤلفه‌ها: در مرحله اول برای بررسی شاخص روایی محتوا، مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌ها از روش *والتر و باسل* استفاده شد؛ بدین صورت که متخصصان میزان مطابقت هر مؤلفه و خرده‌مؤلفه‌ها، با مستندات را در طیف چهار لیکرتی از «۱ مربوط نیست»، «۲ نسبتاً مربوط است»، «۳ مربوط است» تا «۴ کاملاً مربوط است» مشخص کردند. با تأیید سه مؤلفه و ۳۴ خرده‌مؤلفه از ۳۷ مورد ارائه شده، نظر خود را اعلام نمودند. در جدول ۲، مؤلفه‌ها، خرده‌مؤلفه‌ها و نمره‌های ۱۲ کارشناس متخصص در امور دینی

(تحصیل در سطح خارج حوزه) و روان‌شناسی (دکتری و مشغول به تحصیل دکتری روان‌شناسی)، ارائه شده است. حداقل نمره لازم برای کارشناسان با تعداد ۱۲ نفر، برای هر مؤلفه ۰/۷۹ می‌باشد.

جدول ۲. بررسی CVI خرده‌مؤلفه‌ها

ردیف	خرده‌مؤلفه‌ها	نمره CVI
۱	حکمت	۱
۲	بصیرت	۰/۹۲
۳	تفکر	۱
۴	یقین	۱
۵	تترسیدن از صغ	۱
۶	ایمان	۰/۸۴
۷	همدلی	۰/۸۴
۸	عزت	۰/۹۲
۹	اخلاص	۱
۱۰	خوف و رجا	۰/۸۴
۱۱	توکل	۱
۱۲	حلم	۰/۹۲
۱۳	شجاعت	۱
۱۴	عبادت	۱
۱۵	مسئولیت‌پذیری	۰/۹۴
۱۶	قناعت	۰/۹۴
۱۷	اعتدال	۱
۱۸	شرح صدر	۰/۶۹
۱۹	زهد	۰/۸۴
۲۰	استقلال	۰/۹۴
۲۱	خلوت	۰/۶۹
۲۲	حسن خلق	۰/۸۴
۲۳	حیا	۱
۲۴	نظم	۱
۲۵	شکر	۱
۲۶	سکوت	۰/۹۴
۲۷	آراستگی ظاهری	۰/۹۴
۲۸	سخاوت	۰/۹۴
۲۹	عفو و بخشش	۰/۸۴
۳۰	عدالت	۱
۳۱	ادب	۰/۸۴
۳۲	تواضع	۱
۳۳	نوع‌دوستی	۰/۸۴
۳۴	مشورت	۰/۹۴
۳۵	مزاح و شوخ‌طبعی	۱
۳۶	تعلیم و تربیت	۰/۶۱
۳۷	امانت‌داری	۱
	جمع کل	۳۴/۰۵
	میانگین	۰/۹۲

۳. بررسی نسبت روایی محتوای گویه‌های پرسش‌نامه انسان کامل، بر اساس منابع اسلامی (CVR): در مرحله دوم در این پژوهش، برای بررسی روایی وابسته به محتوای گویه‌های پرسش‌نامه، از دیدگاه کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی استفاده شد؛ به این صورت که با طراحی جداول و در یک درخواست رسمی و بیان توضیحات لازم، از ۱۳ کارشناس حوزوی که تحصیلات عالیه روان‌شناسی داشتند، از آنها خواسته شد تا نظر خود را در زمینه «ضروری» بودن، «مفید» بودن یا «عدم ضرورت» ۱۵۰ گویه را با توجه به مستندات دینی ارائه شده، اعلام کنند.

۴. اجرای مقدماتی پرسش‌نامه انسان کامل: پس از اعلام نظر کارشناسان درباره گویه‌ها، گویه‌هایی که نمرات لازم را متناسب با فرمول محاسبه CVR کسب کردند، برای اجرای مقدماتی آماده شدند. تعداد آنها به ۷۲ سؤال رسید؛ یعنی نیمی از سؤالات حذف شدند. سؤالاتی که حذف شدند، حداقل نمره لازم (۰/۵۶) را برای تأیید مطابق با فرمول کسب نکردند. سپس پرسش‌نامه بر ۴۰ نفر از کسانی که متناسب با نمونه نهایی بودند، اجرا شد. تعداد چهار سؤال، به دلیل همبستگی منفی یا پایین با نمره کل حذف شدند، که مجموع ضریب آلفای کرونباخ آنها ۰/۸۹ بود.

۵. اجرای نهایی پرسش‌نامه انسان کامل: در مرحله دوم اجرا، پرسش‌نامه انسان کامل ۶۸ سؤالی و پرسش‌نامه انسان کامل خودگزارش‌دهی، بر روی ۳۷۰ نفر اجرا شد. برای گردآوری اطلاعات، محقق به همراه سه تن از کسانی که درباره پرسش‌نامه انسان کامل اطلاعات کافی داشتند، با مراجعه به طبقات مورد نظر و ارائه توضیحات لازم، درباره اهداف پژوهش و محرمانه بودن نتایج، از آنها خواسته شد که پس از خواندن شیوه‌نامه کتبی آن، به گزاره‌ها پاسخ دهند و مشخصات جمعیت‌شناختی همچون سن، جنس، مقطع تحصیلی و وضعیت تأهل خود را اعلام کنند. از ۴۰۰ پرسش‌نامه توزیع شده، در نهایت تعداد ۳۷۰ پرسش‌نامه با پاسخ کامل، به کمک برنامه spss نمره‌گذاری و تجزیه و تحلیل شد.

یافته‌های پژوهش

۱. روایی پرسش‌نامه

برای تعیین روایی ملاکی پرسش‌نامه انسان کامل اسلامی، از اجرای هم‌زمان آزمون هم‌ارز استفاده شد. همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، بین انسان کامل اسلامی و انسان کامل خودگزارش‌دهی، همبستگی مثبت و معنادار در سطح ۰/۰۱ وجود دارد. براین اساس، می‌توان گفت: پرسش‌نامه انسان کامل، مؤلفه‌های اساسی انسان کامل را مورد سنجش قرار می‌دهد و روایی ملاکی پرسش‌نامه انسان کامل اسلامی را اثبات می‌کند.

جدول ۳. ضریب همبستگی دو پرسش‌نامه انسان کامل

متغیر	انسان کامل اسلامی	انسان کامل خودگزارش‌دهی
انسان کامل اسلامی	۱	۰/۳۷**
انسان کامل خودگزارش‌دهی	۰/۳۷**	۱
تعداد	۳۷۰	۳۷۰

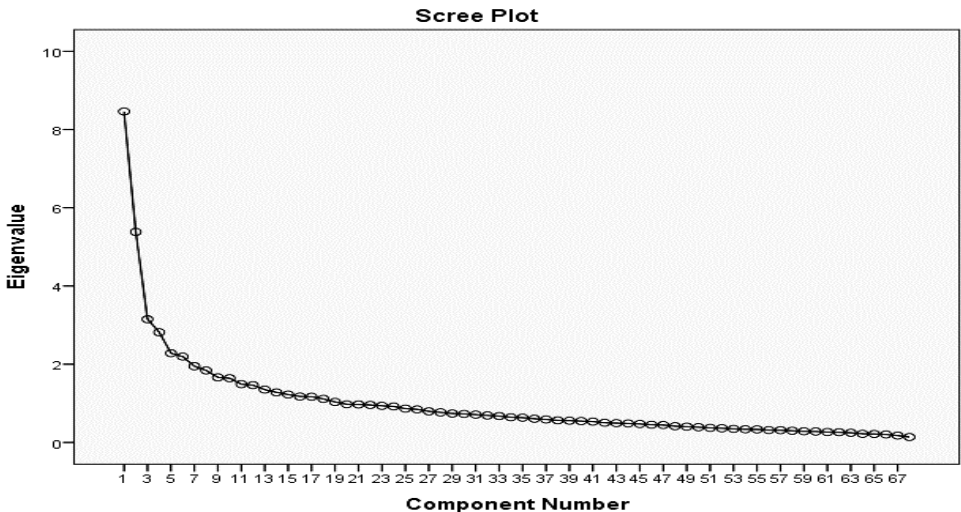

برای سنجش روایی سازه پرسش‌نامه، از روش تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شد؛ به این صورت که بعد از اجرای نهایی پرسش‌نامه انسان کامل در بین ۳۷۰ نفر برای سنجش روایی و نیز شناسایی عوامل تشکیل‌دهنده آن، از روش تحلیل عاملی به روش «مؤلفه‌های اصلی» و «چرخش واریماکس»، به همراه «بهنجارسازی» کایزر استفاده شده است.

برای تعیین تعداد عامل‌ها، ابتدا از ملاک ارزش‌های ویژه بزرگ‌تر از ۱ استفاده شد. اما از یک‌سو، با توجه به تعداد بالای عوامل نمایان شده (۱۹) و اجتناب از دقت پایین در نتایج خروجی و از سوی دیگر، با توجه به نمودار اسکری، که ارزش ویژه در بخش نزولی با شیب تند و قبل از تبدیل شدن به سطح افقی عدد ۲ را نشان می‌دهد، ارزش ویژه در مرحله دوم، ۲ انتخاب شد.

از آنجا که هدف تحلیل عاملی در روان‌شناسی و علوم اجتماعی، تبیین و توجیه همبستگی‌های مشاهده شده است؛ به این معنا که عامل‌ها باید معین و تفسیر شوند، راه‌حل‌های چرخش‌یافته کارایی ندارند؛ زیرا شناسایی عامل‌هایی که دارای تعداد زیادی بار عاملی هستند، دشوار است (کلاین، ۱۳۸۰، ص ۷۰).

بنابراین، برای ساده‌تر ساختن و قابل فهم‌تر کردن ساختار عاملی، عامل‌های مذکور انتخاب و چرخش متعامد به شیوه واریماکس بر روی آنها اجرا شد (سرمد و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۷۸).

چنانچه در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، شیب خط در مؤلفه ششم تغییر کرده و بر اساس نظر پژوهشگران، نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، جایی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر می‌کند (کلاین، ۱۳۸۰، ص ۱۰۰). براین اساس، شش عامل در پرسش‌نامه انسان کامل، بر اساس منابع اسلامی برای انجام مراحل بعدی انتخاب گردید.

به اعتقاد پژوهشگران در تحلیل عاملی، بار عاملی $0/۳$ بیانگر این است که ۹ درصد از واریانس، به‌وسیله عامل تبیین می‌شود. این مقدار واریانس تبیین شده، به اندازه‌ای است که بتوان بار عاملی را چشمگیر دانست. بنابراین، در تحلیل‌های عاملی با حجم حداقل ۱۰۰ نفر، بار عاملی $0/۳$ ملاک معقول و مناسبی بوده و معنادار تلقی می‌شود (همان).

جدول ۳. ماتریس مؤلفه‌ها بعد از چرخش

عامل ششم		عامل پنجم		عامل چهارم		عامل سوم		عامل دوم		عامل اول	
سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی
۰/۳۴۰	۲۴	۰/۳۰۴	۱	۰/۳۱۰	۹	۰/۴۸۲	۱۳	۰/۶۶۰	۳۹	۰/۳۹۹	۳۵
۰/۴۵۱	۲۶	۰/۳۶۳	۲	۰/۴۵۱	۲۳	۰/۴۶۴	۱۴	۰/۶۱۴	۶۵	۰/۴۹۰	۴۱
۰/۶۸۷	۲۷	۰/۵۲۳	۳	۰/۴۸۳	۲۵	۰/۴۴۸	۱۷	۰/۳۲۶	۱۵	۰/۵۵۲	۴۲
۰/۶۱۳	۲۸	۰/۶۲۱	۴	۰/۳۶۳	۲۳	۰/۴۵۹	۱۹	۰/۳۹۰	۱۸	۰/۵۳۸	۴۳
۰/۶۶۰	۲۹	۰/۵۵۳	۵	۰/۴۷۳	۵۵	۰/۶۳۸	۲۰	۰/۳۱۴	۳۰	۰/۳۷۵	۴۴
۰/۶۱۳	۳۱	۰/۵۹۴	۶	۰/۶۵۲	۵۶	۰/۶۹۹	۲۱	۰/۵۷۰	۳۲	۰/۳۴۶	۴۵
۶	جمع	۰/۵۴۵	۷	۰/۷۴۳	۵۷	۰/۴۱۸	۲۲	۰/۴۶۶	۳۷	۰/۵۲۳	۴۷
		۰/۳۷۰	۸	۰/۶۵۴	۵۸	۰/۳۵۶	۳۴	۰/۵۲۰	۳۸	۰/۵۴۵	۴۸
		۰/۴۹۲	۱۰	۰/۴۶۴	۶۱	۰/۴۰۱	۳۶	۰/۵۱۶	۴۰	۰/۶۳۴	۴۹
		۰/۳۶۳	۱۱	۰/۵۳۲	۶۲	۹	جمع	۰/۴۵۷	۴۶	۰/۴۷۵	۵۰
		۰/۴۲۱	۱۲	۰/۳۸۱	۶۴			۰/۴۲۳	۵۲	۰/۴۴۲	۵۱
		۰/۳۳۳	۱۶	۱۱	جمع			۱۱	جمع	۰/۴۹۷	۵۳
		۱۲	جمع							۰/۳۶۸	۵۴
										۰/۴۰۳	۵۹
										۰/۴۴۲	۶۰
										۰/۳۹۱	۶۳
										۰/۴۵۹	۶۶
										۰/۴۳۶	۶۷
										۰/۴۶۴	۶۸
										۱۹	جمع

در جدول ۳، تعداد عامل‌ها به همراه بارهای عاملی بالاتر از $۰/۳$ ارائه شده است. عامل اول دارای ۱۹ سؤال، عامل دوم ۱۱ سؤال، عامل سوم ۹ سؤال، عامل چهارم ۱۱ سؤال، عامل پنجم ۱۲ سؤال و عامل شش شامل ۶ سؤال می‌باشد. بر اساس جدول ۴، ارزش ویژه عامل‌های مذکور بیان شده است. در بین آنها، عامل اول $۱۲/۴۴$ درصد کل واریانس پرسش‌نامه را تبیین می‌کند. سایر عوامل به ترتیب، $۷/۹۱۷$ ، $۴/۶۳۳$ ، $۴/۱۴۳$ ، $۳/۳۵۶$ ، $۳/۲۲۹$ درصد واریانس کل را تبیین می‌کنند. این شش عامل در مجموع $۳۵/۴۲۵$ درصد واریانس کل پرسش‌نامه انسان کامل را تبیین می‌کنند.

جدول ۴. مؤلفه‌ها و توصیف واریانس کل

ردیف	ارزش‌های ویژه اولیه			مجموع ضرایب فاکتور چرخش داده			مجموع ضرایب فاکتور چرخش داده		
	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی
۱	۸/۴۶۳	۱۲/۴۴۵	۱۲/۴۴۵	۵/۲۸۸	۷/۷۷۶	۷/۷۷۶	۸/۴۶۳	۱۲/۴۴۵	۱۲/۴۴۵
۲	۵/۳۸۴	۷/۹۱۷	۲۰/۳۶۲	۳/۹۳۹	۵/۷۹۳	۱۳/۵۷۰	۵/۳۸۴	۲۰/۳۶۲	۲۰/۳۶۲
۳	۳/۱۵۱	۴/۶۳۳	۲۴/۹۹۶	۳/۸۷۷	۵/۷۰۱	۱۹/۲۷۱	۳/۱۵۱	۲۴/۹۹۶	۲۴/۹۹۶
۴	۲/۸۱۷	۴/۱۴۳	۲۹/۱۳۹	۲/۸۳۱	۵/۶۳۳	۲۴/۹۰۴	۲/۸۱۷	۲۹/۱۳۹	۲۹/۱۳۹
۵	۲/۲۸۲	۳/۳۵۶	۳۲/۴۹۵	۳/۷۴۲	۵/۵۰۲	۳۰/۴۰۷	۲/۲۸۲	۳۲/۴۹۵	۳۲/۴۹۵
۶	۲/۱۹۶	۳/۲۲۹	۳۵/۷۲۴	۳/۶۱۶	۵/۳۱۸	۳۵/۷۲۴	۲/۱۹۶	۳۵/۷۲۴	۳۵/۷۲۴
	۲۴/۲۹۳	۳۵/۷۲۴	جمع	۲۴/۲۹۳	۳۵/۷۲۴	جمع	۲۴/۲۹۳	۳۵/۷۲۴	جمع

برای بررسی بیشتر روایی سازه در جدول ۵، همبستگی هر سؤال پرسش‌نامه انسان کامل، با نمره آورده شده است.

ساخت پرسش‌نامه انسان کامل بر اساس منابع اسلامی ◇ ۱۷

جدول ۵. ضریب همبستگی هر سؤال با کل پرسش‌نامه انسان کامل

سؤالات	همبستگی با نمره کل	سؤالات	همبستگی با نمره کل	سؤالات	همبستگی با نمره کل
۱	۰/۱۴۱**	۲۴	۰/۱۲۷**	۴۷	۰/۴۴۰**
۲	۰/۲۵۶**	۲۵	۰/۳۵۲**	۴۸	۰/۴۳۱**
۳	۰/۳۹۱**	۲۶	۰/۳۰۵**	۴۹	۰/۵۲۳**
۴	۰/۳۱۵**	۲۷	۰/۴۸۷**	۵۰	۰/۴۰۶**
۵	۰/۴۴۹**	۲۸	۰/۳۹۴**	۵۱	۰/۳۶۹**
۶	۰/۳۳۵**	۲۹	۰/۴۵۴**	۵۲	۰/۶۲
۷	۰/۳۴۶**	۳۰	۰/۴۵	۵۳	۰/۴۰۹**
۸	۰/۴۱۸**	۳۱	۰/۳۵۴**	۵۴	۰/۳۶۰**
۹	۰/۲۱۳**	۳۲	۰/۶۰**	۵۵	۰/۱۱۲**
۱۰	۰/۴۱۳**	۳۳	۰/۲۹۸**	۵۶	۰/۳۱۷**
۱۱	۰/۲۸۱**	۳۴	۰/۱۸۹**	۵۷	۰/۳۸۶**
۱۲	۰/۳۴۷**	۳۵	۰/۳۲۰**	۵۸	۰/۳۱۸**
۱۳	۰/۳۳۰**	۳۶	۰/۱۱۴*	۵۹	۰/۳۵۴**
۱۴	۰/۴۳۹**	۳۷	۰/۳۰۰**	۶۰	۰/۴۰۲**
۱۵	۰/۱۴۲**	۳۸	۰/۲۹۲**	۶۱	۰/۲۷۱**
۱۶	۰/۳۱۲**	۳۹	۰/۰۰۷	۶۲	۰/۳۰۹**
۱۷	۰/۵۲۳**	۴۰	۰/۲۶۹**	۶۳	۰/۳۲۷**
۱۸	۰/۱۹۹**	۴۱	۰/۲۹۵**	۶۴	۰/۲۲۰**
۱۹	۰/۳۳۹**	۴۲	۰/۳۱۵**	۶۵	۰/۸۱
۲۰	۰/۴۴۸**	۴۳	۰/۳۹۷**	۶۶	۰/۴۵۱**
۲۱	۰/۴۰۸**	۴۴	۰/۲۳۳**	۶۷	۰/۴۰۸**
۲۲	۰/۲۹۷**	۴۵	۰/۲۵۳**	۶۸	۰/۴۹۳**
۲۳	۰/۳۹۲**	۴۶	۰/۱۵۴**		

**P≤0/05 *P≤0/01

بر اساس جدول ۵، تنها چهار سؤال ۳۰، ۳۹، ۵۲، ۶۵ با نمره کل همبستگی معناداری ندارند. اما سایر سؤالات دارای همبستگی معناداری با نمره کل می‌باشند که از این جهت نیز اعتبار بالای پرسش‌نامه را می‌رسانند.

جدول ۶. همبستگی میان عوامل پرسش‌نامه انسان کامل و همبستگی هر یک با نمره کل پرسش‌نامه

عوامل	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	کل پرسش‌نامه
عامل اول	۱						
عامل دوم	۰/۲۸۱**	۱					
عامل سوم	۰/۵۰۸**	۰/۵۵	۱				
عامل چهارم	۰/۱۱۲**	۰/۳۹۵**	۰/۱۴۸**	۱			
عامل پنجم	۰/۴۱۴**	۰/۱۲	۰/۴۹۱**	۰/۱۵۵**	۱		
عامل ششم	۰/۴۳۶**	۰/۵۲	۰/۳۶۲**	۰/۲۱۸**	۰/۳۲۰**	۱	
کل پرسش‌نامه	۰/۷۵۹**	۰/۳۵۹**	۰/۶۶۴**	۰/۵۱۰**	۰/۶۷۱**	۰/۵۷۳**	۱

**P≤0/01

در جدول ۶ تمامی عوامل با نمره کل پرسش‌نامه انسان کامل، دارای همبستگی مثبت معناداری هستند و همبستگی عوامل با هم نیز بالا می‌باشد. تنها عامل دوم با عامل سوم، پنجم و ششم همبستگی پایینی دارد، اما از آنجاکه همبستگی این عامل، با نمره کل پرسش‌نامه انسان کامل بالا می‌باشد، بیانگر روایی سازه بالای این پرسش‌نامه است.

۲. اعتبار پرسش‌نامه

بررسی اعتبار پرسش‌نامه به شیوه دونیمه‌سازی: پرسش‌نامه انسان کامل، در دو مرحله (آزمایشی و نهایی) اجرا شده است. در این بخش، ضمن ارائه گزارش نتایج دونیمه‌سازی به تعیین ضریب آلفای پرسش‌نامه انسان کامل اشاره می‌شود. با توجه به اینکه بخشی از نمونه آماری، در مرحله نهایی را طلاب حوزه علمیه قم تشکیل می‌دادند، در اجرای آزمایشی نیز تعداد ۴۰ نفر از طلاب، با دامنه سنی ۲۰ تا ۳۷ سال، پرسش‌نامه ۷۲ سؤالی انسان کامل را تکمیل کردند.

جدول ۷. آماره‌های توصیفی پرسش‌نامه انسان کامل در مرحله آزمایشی

تعداد گویه‌ها	میانگین	انحراف استاندارد	واریانس
۷۲	۲۱۳/۴۵	۱۶/۳۵۳	۲۶۷/۴۳۳

در جدول ۷، آماره‌های توصیفی مربوط به پرسش‌نامه انسان کامل، در مرحله آزمایشی نشان داده شده است که پس از بررسی همبستگی، گزاره‌ها با نمره کل پرسش‌نامه در مرحله آزمایشی، ۴ گویه به علت عدم همبستگی و همبستگی پایین با کل پرسش‌نامه حذف شدند. ضریب آلفای کرونباخ و دو نیمه‌سازی در مرحله نهایی، بر ۶۸ سؤال انجام شد.

جدول ۸. ضریب آلفای کرونباخ پرسش‌نامه انسان کامل در مرحله آزمایشی و نهایی

مراحل	تعداد آزمودنی	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونباخ
آزمایشی	۴۰	۷۲	۰/۸۹۵
نهایی	۳۷۰	۶۸	۰/۸۵۶

در جدول ۸، اعتبار پرسش‌نامه انسان کامل، در دو مرحله از طریق آلفای کرونباخ نشان داده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود در هر دو مرحله آزمایشی و نهایی، ضریب آلفا در این جدول از اعتبار بالایی برخوردار است.

جدول ۹. آماره‌های اعتبار پرسش‌نامه انسان کامل در اجرای آزمایشی

آلفای کرونباخ	نیمه اول *	
	مقدار	تعداد گویه‌ها
۰/۸۳۳	۳۶	۰/۸۰۹
	۳۶	تعداد گویه‌ها
۰/۷۰۸	مجموع تعداد گویه‌ها	
	همبستگی بین دو فرم	
۰/۸۲۹	ضریب اسپیرمن - براون	
	تساوی تعداد گویه‌ها	تساوی تعداد گویه‌ها
۰/۸۲۹	عدم تساوی تعداد گویه‌ها	
	ضریب دونیمه‌سازی گاتمن	
۰/۸۲۵		

جدول ۱۰. آماره‌های اعتبار پرسش نامه انسان کامل در اجرای نهایی

۰/۷۵۱	مقدار	نیمه اول*	الفای کرونباخ
۳۲	تعداد گویه‌ها		
۰/۷۷۸	مقدار	نیمه دوم**	
۳۲	تعداد گویه‌ها		
۶۴	مجموع تعداد گویه‌ها		
۰/۵۸۰	همبستگی بین دو فرم		
۰/۷۳۴	تساوی تعداد گویه‌ها		ضریب اسپیرمن - براون
۰/۷۳۴	عدم تساوی تعداد گویه‌ها		
۰/۷۳۴	ضریب دونیمه سازی گاتمن		

* نیمه اول گویه‌های ۱ تا ۳۲، ** نیمه اول گویه‌های ۳۳ تا ۶۴

در جدول‌های ۹ و ۱۰، ضریب اسپیرمن - براون در مرحله آزمایشی برابر با ۰/۸۲۹ و در مرحله نهایی، برابر ۰/۷۳۴ می‌باشد. میزان همسانی درونی، بر اساس ضریب دونیمه‌سازی گاتمن در مرحله آزمایشی، ۰/۸۲۵ و در مرحله نهایی، ۰/۷۳۴ می‌باشد. همچنین همبستگی بین دو فرم، در اجرای آزمایشی برابر با ۰/۷۰۸ و در اجرای نهایی، برابر با ۰/۵۸۰ می‌باشد. براین اساس، در مرحله آزمایشی، ضریب آلفای نیمه اول ۰/۸۳۳ و ضریب نیمه دوم ۰/۸۰۹ بوده، درحالی‌که در مرحله نهایی، مقدار ضرایب مذکور به ترتیب، ۰/۷۵۱ و ۰/۷۷۸ می‌باشد. برای بررسی دقیق‌تر همسانی درونی این پرسش‌نامه، ضریب آلفای کرونباخ عوامل استخراج شده، در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۱۱. ضرایب آلفای کرونباخ برای عوامل پرسش‌نامه انسان کامل

عوامل	تعداد آزمودنی	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونباخ	نام عامل	ویژگی‌ها
عامل اول	۳۷۰	۱۹	۰/۸۳۲	اتکا به خدا	توکل به خدا، امید داشتن به خدا، نظارت‌گری خدا، منقلب شدن هنگام شنیدن صدای اذان و قرآن، شکرگزاری از خدا، لذت بردن از عبادات
عامل دوم	۳۷۰	۷	۰/۶۴۶	قناعت‌ورزی	حفظ کردن عزت‌نفس در شرایط بد اقتصادی، زندگی راحت و عدم سختی از نداری، بسنده کردن به اندک، عدم افراط در خرید، بی‌توجهی به دنیا
عامل سوم	۳۷۰	۹	۰/۶۶۲	خداپاوری	ایمان به خدا، باور به روز حساب، تسلیم نشدن در برابر گناه، باور به پیامبران
عامل چهارم	۳۷۰	۱۱	۰/۷۳۵	خودمهارگری	کنترل خشم، کنترل زبان، کنترل رفتار، کنترل احساسات
عامل پنجم	۳۷۰	۱۲	۰/۷۲۰	جامعه‌گرایی	مشورت با دیگران، استفاده از تجارب دیگران، کمک به دیگران، داشتن انصاف با دیگران، عدم کتمان حقایق از دیگران، عدم واگذاری کارهای شخصی به دیگران، درک احساس دیگران
عامل ششم	۳۷۰	۶	۰/۶۳۲	شجاعت	عدم ترس از روشن شدن حقایق، نترسیدن از مرگ، تفکر درباره قدرت خدا
جمع	۳۷۰	۶۴			

در جدول ۱۲، ضریب آلفای کرونباخ عوامل پرسش‌نامه انسان کامل ارائه شده است. تمامی عوامل، از ضرایب قابل قبولی برخوردارند. در این میان، عامل اول ضریب آلفای بالاتر و عامل ششم، ضریب آلفای کمتری نسبت به سایر عوامل داراست.

بنابراین، در این پژوهش پس از اجرای نهایی پرسش‌نامه انسان کامل، بر اساس منابع اسلامی و انجام تحلیل عاملی، ۶ عامل در رویکرد تجربی به دست آمد که نتایج بیانگر همسانی درونی بالای آنها بود.

در جدول ۱۲، عوامل تشکیل‌دهنده انسان کامل، با رویکرد تحلیل عاملی و نیز ویژگی‌های هر یک از عوامل، بیان شده است. از آنجاکه مؤلفه‌های انسان کامل در رویکرد نظری، به سه بُعد کلی شناختی، انگیزشی - عاطفی و رفتاری تقسیم شده‌اند، در رویکرد تحلیل عوامل، این مؤلفه‌ها به گونه‌ای متفاوت خود را نشان داده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، ساخت پرسش‌نامه انسان کامل، بر اساس منابع اسلامی، با تأکید بر الگوی انسان کامل و اعتباریابی آن (بشیری، ۱۳۸۹) بوده است. روایی محتوایی پرسش‌نامه، در خصوص مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌ها، بر اساس شاخص روایی محتوا (CVI) جدول ۱ و در خصوص گویه‌ها، بر اساس نسبت روایی محتوا (CVR) توسط کارشناسان تأیید شد. یافته‌های جدول ۲، بیانگر این است که همبستگی پرسش‌نامه انسان کامل و پرسش‌نامه انسان کامل خودگزارش‌دهی، مثبت و معنادار می‌باشد. از این رو، پرسش‌نامه انسان کامل از روایی ملاکی مناسبی برخوردار است.

برای بررسی روایی سازه این پرسش‌نامه، از روش تحلیل عوامل استفاده شده است. در نهایت، گویه‌ها با بار عاملی ۰/۳ تعداد شش عامل را تشکیل دادند که همبستگی هر یک از آنها، با نمره کل پرسش‌نامه مثبت و معنادار می‌باشد. در مجموع، ۳۵/۴۲۵ درصد واریانس کل پرسش‌نامه انسان کامل را تبیین می‌کنند، عوامل استخراج شده عبارتند از:

۱. **اتکا به خدا:** اتکا به خدا، به معنای واگذار نمودن کار خویش به قادر علی‌الطلاق و اطمینان به تدبیر او و واگذار، خداوند مهمات او را کفایت کند که امر او در همه چیز نافذ است» (طلاق: ۳).

از این رو، پیامبر ﷺ در همه امور فردی و اجتماعی خود، از قبیل تصمیم‌گیری (آل عمران: ۱۵۹)، اعراض از کفار و مشرکان (نساء: ۱۵۹)، و توکل به خدا به دلیل ربوبیت او (مزمّل: ۹) تکیه می‌کرد.

۲. **قناعت‌ورزی:** عامل دوم شامل ویژگی‌هایی از قبیل حفظ کردن عزت نفس در نداری‌ها، داشتن زندگی راحت و عدم سختی با نداری‌ها، بسنده کردن به اندک، عدم افراط در خرید، بی‌توجهی به دنیا می‌باشد.

«قناعت» در لغت به معنای بسنده کردن به مقدار کم، از کالای مورد نیاز، و رضایت به چیزی است که نصیب شخص می‌شود (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۸۴). در احادیث، گاهی واژه «قناعت»، به معنای مطلق رضایت به کار رفته است. امام

علی[ؑ] در نامه‌ای به عثمان بن حنیف می‌فرماید: «آیا قناعت کنم و راضی باشم که بگویند او امیرالمؤمنین است و با آنها در سختی‌های روزگار مشارکت نداشته باشم» (نهج البلاغه، نامه ۴۵). در علم اخلاق، قناعت در مقابل حرص استعمال می‌شود. صفت قناعت موجب می‌شود که شخص به مقدار نیاز و ضرورت بسنده کند و زائد بر آن را نطلبد. ولی حرص صفتی است که موجب می‌شود انسان به گردآوری دارایی بیش از نیاز بپردازد. ریشه حرص، حب دنیاست و انسان را به جهت اشتغال به دنیا و گردآوری دارایی، از آخرت و عمل نیک بازمی‌دارد. در مقابل، چون قناعت موجب اکتفا به مقدار کم و رضایت به آنچه هست می‌شود، انسان را در تحصیل آخرت و عزت‌نفس خود توانا می‌سازد. از این‌رو، دانشمندانی همچون، ارسطو، افلاطون، صدرالمآلهین، اریک فروم، انسان کامل را شخصی می‌دانند که حریص نیست (نصری، ۱۳۷۶، ص ۱۷۴).

۳. خداباوری: این عامل از ویژگی‌هایی همانند ایمان به خدا، باور به روز حساب، توکل به خدا در مشکلات، تسلیم نشدن در برابر گناه، باور به پیامبران، و داشتن عزت از ناحیه خدانود تشکیل شده است. ایمان، اصل‌ترین و بارزترین حالات انسانی است که زیربنای اخلاق پسندیده و صفات شایسته است. در قرآن، بیش از ۸۰۰ بار، واژه «ایمان» و مشتقات آن آمده است. این امر بیانگر اهمیت این واژه در قرآن کریم است و متجاوز از ۹۰ بار بعد از ایمان، از عمل صالح یاد می‌کند و سعادت و جاودانی انسان‌ها را در توأمان بودن ایمان و عمل صالح می‌داند (سلیمانی، ۱۳۸۰، ص ۷۱). در نتیجه، ایمان و به‌دنبال آن عمل صالح، نقش مهمی در کمال انسان دارند. همانند با عوامل استخراج‌شده، برخی ایمان انسان کامل را متشکل از پنج بُعد می‌دانند: ایمان به توحید، ایمان به وحی، ایمان به امامت ائمه[ؑ]، ایمان به معاد و ایمان به عدل الهی (کارگر، ۱۳۹۶).

۴. خودمهارگری: این عامل بر ویژگی خودمهارگری و کنترل هیجانات و احساسات تأکید دارد و شامل ویژگی‌هایی از قبیل کنترل خشم، کنترل زبان، کنترل رفتار، و کنترل احساسات می‌باشد. خودمهارگری، به‌معنای مهار تمایلات نفس و تنظیم آن در سه حوزه افکار، هیجانات و رفتار، با هدف رسیدن به کمال الهی به وسیله شناخت و نظارت بر خود، شناخت هدف نهایی، و عمل بر اساس انگیزش‌های الهی می‌باشد (رفیعی‌هنر، ۱۳۸۹، ص ۸۲). از این‌رو، خودمهارگری در حوزه‌های مزبور، نقش مهمی در کمال انسان دارد. زرتشت و شمس تبریزی نیز کنترل خشم، داشتن حلم و عدم کینه‌ورزی را از ویژگی‌های انسان کامل می‌دانند (نصری، ۱۳۷۶، ص ۱۴۰-۱۷۰).

۵. جامعه‌گرایی: عامل پنجم، شامل ویژگی‌هایی همانند مشورت با دیگران، استفاده از تجارب دیگران، کمک به دیگران، انصاف با دیگران، عدم کتمان حقایق از دیگران، عدم واگذاری کارهای شخصی به دیگران، و درک احساس دیگران می‌باشد. انسان کامل نسبت به دیگران، بی‌توجه نیست و در برابر سایر افراد، احساس مسئولیت می‌کند. بر خلاف آنچه که اپیکور بیان کرد که انسان کامل از قبول مسئولیت در برابر جامعه فرار می‌کند. صدرالمآلهین، شمس تبریزی، اریک فروم، مزلو، توجه به دیگران را برای رسیدن به خودشکوفایی و کمال ضروری می‌دانند. به‌عنوان نمونه، اریک فروم، ویژگی‌های انسان کامل را عشق و احترام، ایثار و مشارکت، دوری از حرص، انتخاب رشد خود و دیگران و فریب ندادن دیگران می‌داند (نصری، ۱۳۷۶، ص ۱۹۰).

۶. **شجاعت:** عامل ششم از ویژگی‌های عدم ترس از روشن شدن حقایق، نترسیدن از مرگ، و تفکر درباره قدرت خداوند تشکیل شده است. شجاعت به معنای دلیری و دلاوری، حالتی در انسان دانسته شده که شخص از اقدام به کارهای دشوار، ترسی به خود راه ندهد (انوری، ۱۳۹۰، ص ۲۵۰). در مصاف با دشمن و تحمل دشواری‌ها، از قوت قلب برخوردار باشد (نراقی، ۱۳۹۳، ص ۲۸۳). ترس در انسان کامل، حالتی است ناشی از احساس عظمت و سلطه مطلقه و بی‌نیازی مطلق خداوند، که همه چیز را می‌داند و همه چیز را از کوچک و بزرگ، و از جزء تا کل مجموع هستی را بر مبنای حکمت بالغه آفریده است و هیچ چیز و هیچ کس، توانایی گریز از سلطه و حاکمیت او را ندارد. از این رو، می‌فرماید: «هدایت و رحمت برای کسانی است که از او می‌ترسند» (اعراف: ۱۵۴). در نتیجه، انسان کامل تنها از خدا می‌ترسد و سایر مواردی که برای دیگران رعب‌آور است، برای او ترسی ندارد. همانند گفتن حقیقت یا مرگ، همچنین، دانشمندانی مثل کنفسوس، افلاطون، افلوپین و رواقیون، شجاعت را از ویژگی‌های انسان کامل می‌دانند (نصری، ۱۳۷۶، ص ۱۵۰-۱۵۸).

اگرچه این عوامل، با عوامل به‌دست‌آمده در رویکرد نظری متفاوت هستند، اما خود این عوامل هم می‌توانند در زیر سه مؤلفه شناختی، انگیزشی - عاطفی و رفتاری جای گیرند؛ به این صورت که عوامل خداپاوری و جامعه‌گرایی، شناختی، عوامل اتکا به خدا و شجاعت، انگیزشی - عاطفی و عوامل قناعت‌ورزی و خودمهارگری، رفتاری هستند. بیان این نکته لازم است که این پرسش‌نامه، درصدد سنجش ۳۴ خرده‌مؤلفه بود، که هر خرده‌مؤلفه مثل شجاعت، حیا، ایمان، ادب، سخاوت، همدلی، انصاف و... از نشانه‌های متعددی تشکیل شده است. از این رو، نمی‌توان انتظار داشت که عوامل نظری و عواملی که از تحلیل عاملی به‌دست می‌آیند، به گونه‌ای کامل با هم مطابقت داشته باشند.

اعتبار این پرسش‌نامه نیز به دو روش ضریب آلفای کرونباخ و دونیمه‌سازی سنجیده شده است. نتایج در هر دو مرحله اجرای مقدماتی، نشان داد پرسش‌نامه انسان کامل، از اعتبار بالایی برخوردار است.

به‌طور طبیعی، هر تحقیقی محدودیت‌هایی را در مسیر تعمیم‌دهی نتایج دارد که حاصل روش پژوهش، جامعه، نمونه آماری و ابزار پژوهش می‌باشد. این پژوهش هم از این قاعده مستثنا نیست. از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به کمبود منابع و متون تحلیلی روان‌شناختی، در زمینه انسان کامل، عدم وجود ابزار مناسب برای بررسی روایی همگرا و واگرایی پرسش‌نامه، محدودیت جامعه مورد مطالعه در میان طلاب و دانشجویان و مطالعه در میان افراد و محیط مذهبی اشاره کرد. از این رو، پیشنهاد می‌شود، علاوه بر پژوهش‌های روان‌شناختی درباره انسان کامل و ویژگی‌های آن، در تعمیم‌دهی نتایج به سایر جوامع احتیاط شود و این پرسش‌نامه در جوامع غیرمذهبی و غیردانشجو هم اجرا و راستی‌آزمایی شود.

منابع

- نهج البلاغه، ۱۳۸۵، ترجمه سیدجعفر شهیدی، تهران، علمی و فرهنگی.
- ابن عربی، محمدبن علی، ۱۴۱۸ق، *الفتوحات المکیه*، بیروت، دار الحیاه التراث العربی.
- انوری، حسن، ۱۳۹۰، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، سخن.
- باقری، خسرو، ۱۳۸۸، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، تهران، مدرسه.
- برن، ژان، ۱۳۸۳، *فلسفه رواقی*، ترجمه سیدابوالقاسم پورحسینی، تهران، امیرکبیر.
- بشیری، ابوالقاسم، ۱۳۸۸، «تبیین روان‌شناسی الگوی انسان کامل»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۸، ص ۴۰-۵.
- _____، ۱۳۸۹، *الگوی انسان کامل با رویکرد روان‌شناختی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- بهشتی، سعید و ستاره ناظمی، ۱۳۸۹، «بررسی تطبیقی دیدگاه‌های انسان‌شناختی استاد مطهری و کارل راجرز»، *عقل و دین*، ش ۲، ص ۵۴-۲۵.
- رفیعی‌هنر، حمید، ۱۳۸۹، *ساخت مقیاس خودمهارگری بر اساس منابع اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سرمه، زهره و همکاران، ۱۳۸۷، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، چ شانزدهم، تهران، آگه.
- سلیمانی، جواد، ۱۳۸۰، *سیمای اخلاق در آینه قرآن و احادیث*، تهران، نخل.
- شولتز، دوان، ۱۳۶۲، *روان‌شناسی کمال*، ترجمه گیتی خوشدل، تهران، نو.
- صادقی‌ارزگانی، محمدامین، ۱۳۸۸، *انسان کامل از نگاه امام خمینی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- صالحی‌عمران و همکاران، ۱۳۹۲، «مسئولیت‌پذیری دانشگاه و نهادهای دیگر در پرورش انسان کامل در دانشجویان»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ش ۱، ص ۳۸-۱۹.
- صدرالمآلهین، ۱۳۶۳، *عارف و عارف‌نمایان*، ترجمه محسن بیدارفر، تهران، الزهراء.
- طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع‌البحرین*، تهران، کتابفروشی مرتضوی.
- عسلی، مؤگان، ۱۳۸۹، «بررسی تطبیقی انسان کامل در روان‌شناسی و عرفان»، *ادیان و عرفان*، ش ۲۶، ص ۱۹۱-۱۷۵.
- کارگر، سکنیه، ۱۳۹۶، «انسان کامل در صحیفه سجادیه»، *معارف*، ش ۱۱۴، ص ۲۸-۲۲.
- کلاین، پل، ۱۳۸۰، *راهنمای آسان تحلیل عامی*، ترجمه سیدجلال صدرالسادات و اصغر مینایی، تهران، سمت.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چ سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مخزن‌موسوی، سیدابوالحسن، ۱۳۹۳، *انسان کامل در متون عرفانی اسلامی*، تهران، دانشگاه اهل‌بیت.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۹۵، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا.
- مکارم‌شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۸۹، *تفسیر نمونه*، چ سی‌ودوم، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- نراقی، احمد، ۱۳۹۳، *معراج‌السعاده*، چ سوم، تهران، پیام مقدس.
- نسفی، عزیزالدین، ۱۳۵۲، *الانسان الکامل*، تهران، طهوری.
- نصری، عبدالله، ۱۳۷۶، *سیمای انسان کامل از دیدگاه مکاتب*، چ سوم، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.

- Jones, A, & Crandall, R, 1986, "Validation of a Short Index of Self-actualization", *Personality and Social Psychology Bulletin*, v. 21, n. 3, p 41-54.
- Lester, D, et al, 1983, "Maslow's hierarchy of needs and psychological health", *Journal of General Psychology*, v. 43, n. 11, p 109-121.
- Lefrancois. R, et al, 1997, "The development and validation of a self-report measure of self-actualization", *Social Behavior and Personality*, v. 25, p. 21-34
- Seligman. M, 2002, *Authentic Happiness*, New York, free press.
- Shostrom E. L, 1983, "An inventory for the measurement of self-actualization", *Educational and Psychological Measurement*, v. 4, n. 6, p 21-35.
- J. Lopez, C.R. Snyder, 2007, *Handbook of Positive Psychology*, Oxford University Press.
- Sumerlin, R, & Bundrick, M, 1998, "Revision of the brief index of Self- Actualization", *Journal of Perceptual and Motor Skills*, v. 12, n. 2, p 41-58.